

15. Hz. İsmail'in Kurban Edilişini Anlatan Bir Risale: Manzûme-i Zebh-i İsmâil Aleyhi's-Selâm¹

Rıdvan ÇETİN²

APA: Çetin, R. (2024). Hz. İsmail'in Kurban Edilişini Anlatan Bir Risale: Manzûme-i Zebh-i İsmâil Aleyhi's-Selâm. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (42), 230-244. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.13975437>

Öz

Türklerin İslâm dinini kabulüyle birlikte hem sosyal hem de kültürel hayatlarında birçok değişiklik meydana geldi. Toplumun kültürel hayatını oluşturan asli unsurun başında ise edebiyat gelmektedir. Yeni dinle birlikte edebiyatta ve edebî ürünlerin kaynaklarında büyük değişiklikler meydana geldi. Edebiyatın yeni kaynakları arasında; Kur'an-ı Kerim, Hz. Peygamberin hayatı ve hadisleri, Tasavvuf, akaid, tefsir, İslam tarihi ve peygamber kıssaları yer aldı. Şairler, Kur'an-ı Kerim'de geçen kıssalardan mülhemle şiirlerinde doğrudan veya iktibas yoluyla şiirlerinde yer vermeye başladı. Divan edebiyatının şairleri özellikle Hz. Yusuf, Hz. Süleyman, Hz. Nuh, Hz. İbrahim Hz. Musa gibi peygamberleri mazmun olarak şiirlerinde çokça kullandılar. Bazı peygamberler ve onların kıssaları ile ilgili müstakil eserler verdiler: Hızır-nâmeler, Süleyman-nâmeler, Halil-nâmeler vb. Gerek Divan edebiyatında gerekse Tasavvuf edebiyatında işlenen önemli konuların başında Hz. İbrahim'in oğlu Hz. İsmail'i kurban etme hadisesi gelmektedir. Hz. İsmail'in kurban edilme hadisesini müstakil bir eser olarak veren şairlerden birisi de Seyyid Mehmet Rauf'tur. XIX. yüzyılda yaşadığı tahmin edilen şair, otuz iki dörtlükte Hz. İbrahim'in Allâhu Teâlâ'dan bir erkek evlat istemesi ve onu Allâh yolunda kurban etmesini, Hz. İsmail doğduktan sonra İbrahim'in (as) ahdini unutmamasını ve bunun bir rüya ile kendisine hatırlatılmasını, oğlunu kesmeye götürmesini, kesme sırasında bıçağın Hz. İsmail'i kesmemesi ve kurban edilmesi için Allâhu Teâlâ'nın bir koç göndermesi gibi kıssayı detaylıca anlatmaktadır. Bu makalede Seyyid Mehmet Rauf'un Manzûme-i Zebh-i İsmail Aleyhi's-selâm adlı risalesi ele alınıp incelenmeye tabi tutulmuştur.

Anahtar kelimeler: Türk-İslâm Edebiyatı, Hz. İbrâhim, Hz. İsmâil, Kurban, Mehmet Rauf.

¹ **Beyan (Tez/ Bildiri):** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Kaynak: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Raporu: Alındı – Turnitin, Oran: 7

Etik Şikayeti: editor@rumelide.com

Makale Türü: Araştırma makalesi, **Makale Kayıt Tarihi:** 17.07.2024-**Kabul Tarihi:** 20.10.2024-**Yayın Tarihi:** 21.10.2024; **DOI:** <https://doi.org/10.5281/zenodo.13975437>

Hakem Değerlendirmesi: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

² Dr. Öğr. Üyesi, Iğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Türk-İslam Edebiyatı Anabilim Dalı / Assist. Prof., Iğdır University, Faculty of Theology, Department of Islamic History and Arts, Department of Turkish-Islamic Literature (Iğdır, Turkey), **eposta:** ridvancetinbey@gmail.com, **ORCID ID:** <https://orcid.org/0000-0002-9363-9350>, **ROR ID:** <https://ror.org/05jstgx72>, **ISNI:** 0000 0004 0399 344X

A Treatise Describing the Sacrifice of Ismail (a.s.): Manzûme-i Zebh-i İsmail Aleyhi's-Selâm³

Abstract

With the acceptance of Islam by the Turks, many changes occurred in both their social and cultural lives. Literature is the primary element that constitutes the cultural life of the society. With the new religion, great changes occurred in literature and the sources of literary products. Among the new sources of literature; Holy Quran, Hz. The life and hadiths of the Prophet, Sufism, belief, interpretation, Islamic history and stories of the prophets were included. Poets began to include stories inspired by the stories in the Holy Quran in their poems directly or through quotation. They wrote independent works about some prophets and their stories: Hızır-names, Süleyman-names, Halil-names, etc. One of the important topics covered in both Divan literature and Sufi literature is the Prophet Muhammad. Prophet Abraham's son. The incident of sacrificing Ishmael is coming. Hz. One of the poets who wrote the incident of Ismail's sacrifice as an independent work is Seyyid Mehmet Rauf. XIX. The poet, who is estimated to have lived in the 19th century, describes Hz. Muhammad in thirty-two quatrains. Abraham asking Allah for a son and sacrificing him in the way of Allah, Hz. After Ishmael was born, Ibrahim (pbuh) forgot his covenant and was reminded of this in a dream. He took his son to slaughter, and during the slaughter, the knife was Hz. It explains in detail the story of Allah sending a ram to prevent Ishmael from being slaughtered and to be sacrificed. In this article, Seyyid Mehmet Rauf's treatise named Manzume-i Zebh-i İsmail Aleyhi's-selam was discussed and examined.

Keywords: Turkish-Islamic Literature, Hz. İbrahim, Hz. İsmail, Kurban, Mehmet Rauf.

³ **Statement (Thesis / Paper):** It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation process of this study and all the studies utilised are indicated in the bibliography.
Conflict of Interest: No conflict of interest is declared.
Funding: No external funding was used to support this research.
Copyright & Licence: The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.
Source: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies used are stated in the bibliography.
Similarity Report: Received - Turnitin, Rate: 7
Ethics Complaint: editor@rumelide.com
Article Type: Research article, **Article Registration Date:** 17.07.2024-**Acceptance Date:** 20.10.2024-**Publication Date:** 21.10.2024; **DOI:** <https://doi.org/10.5281/zenodo.13975437>
Peer Review: Two External Referees / Double Blind

1. Giriş

Türklerin İslâm dinini kabul etmeleriyle birlikte medenî, içtimaî ve kültürel hayatlarında büyük değişiklikler meydana geldi. Önceleri göçebe bir hayat yaşayan Türkler, Karahanlılar döneminde İslâmiyet'i kabul etmeleriyle birlikte yerleşik hayata geçtiler. Yerleşik hayata geçmeleriyle birlikte sosyal ve kültürel hayatlarında büyük değişikliklere sebep olacak yeni bir kapı açıldı. Yerleşik hayata geçen Türkler buldukları coğrafyada büyük şehirler kurmaya başladılar. Bu şehirlerde yeni dinin kültür ve medeniyetinin ilk kurumları olan büyük cami ve medreseler gibi merkezler inşa edildi. İnşa edilen merkezlerde İslâm kültür ve medeniyetinin ilk ürünleri buralarda verilmeye başlandı.

Yeni din İslâm, Türklerin sadece sosyal ve kültürel hayatlarını değiştirmekle kalmadı, dil ve edebiyatları üzerinde büyük bir etki ve değişim yaptı. İslâm medeniyetinin etkisi altına giren Türk Edebiyatı hem şekil hem de muhteva olarak farklılıklar göstermeye başladı. Yeni nazım şekilleri olan gazel, kaside, mesnevi, rubai, muhammes, müseddes, terci-i bend ... vb. kullanılmaya başlandı. Türk Edebiyatında yaşanan diğer bir değişiklik de şiirin vezninde oldu. Eski dönemde meydana getirilen edebi ürünlerde hece vezni hâkim iken yeni dönemde ise aruz vezni hâkim olmaya başladı. Aruz vezninin Türk şiirinde yaygınlık kazanmasına sebep olan etken ise sonradan dile girecek olan Farsça ve Arapça kelimelerin tercih edilmesidir.

İslâm etkisinde gelişen yeni edebiyatta şekille birlikte muhtevada da büyük değişiklikler meydana geldi. Muhtevanın değişiklik göstermesinin sebebi ise edebî kaynakların değişmesidir. İslâm öncesi dönemde edebiyat, toplumun inançları, gelenek ve göreneklerinden beslenirken; İslâm sonrası dönemde ise yeni dinin kaynakları ile şekillenmeye başladı. Bu kaynakları şöyle sıralayabiliriz: İslâm dininin kutsal kitabı Kur'ân-ı Kerîm, İslâm dininin Peygamberi Hz. Muhammed'in (s.a.s.) hayatı (siyer) ve hadisleri, İslâmî ilimlerden kelam, akaid, tefsir, tasavvuf, İslâm tarihi, kısâs-ı enbiyâ vb.

Kur'ân-ı Kerîm'in farklı surelerinde yirmi sekiz peygamberin adı zikredilmektedir. Bu surelerde adı geçen peygamberlerle ilgili bazı kıssaların bahsi geçmektedir. Kur'ân'da bahsi geçen bu kıssalarla ilgili şairler tarafından edebiyatımızda manzum ve mensur kısâs-ı enbiyâlar yazılmaya başlandı. Rabguzî'nin *Kısâs-ı Enbiyâ'sı* bu türün ilk örneğidir. Yapılan biyografik çalışmalarda edebiyatta kısâs-ı enbiyâlarla ilgili on beş eserin yazıldığı bilgisi mevcuttur. Bütün peygamberlerin hayatını konu edinen eserler olduğu gibi sadece bir peygamberin hayatını ele alan eserlere de rastlanılmaktadır. Bu çalışmada Mehmet Rauf'a atfedilen *Manzûme-i Zebh-i İsmâil* adlı eserin üzerinde durulacaktır. Hayatı hakkında tam bilgi sahibi olmadığımız Mehmet Rauf, '*Manzûme-i Zebh-i İsmâil aleyhi's-Selâm*' adlı eserde Hz. İsmâil'in kurban edilmesini manzum bir şekilde baştan sona kaleme almıştır.

2. Mehmet Rauf'un Hayatı

Kaynaklarda Mehmet Rauf'un hayatı ile ilgili bilgilere ulaşılamamaktadır. Yazdığı eserin başında 'Sultânü'l-ârifin Pîr İbrâhîm Ecellî e'r-Rufâ'î er-Rûmî efendimiz hazretlerinin sülâle-i tâhirelerinden Kara Mehmed Pâşâ-zâde Sâlim Pâşâ hafidi Kürsî meşâyihden eş-Şeyh es-Seyyid Muhammed Rauf (Mehmet Rauf, 1325: 2/a) soy ağacı hakkında bilgi verilmektedir. Rufâî tarikatından İbrâhîm Ecellî'nin soyundan geldiği belirtilse de kaynaklarda bu zatın hayatına dair bilgilere ulaşılamamıştır (Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz, 2015). Eserde isimleri zikredilen paşalarla ilgili aşağıdaki bilgilere ulaşılmıştır:

Mehmed Süreyya Sicill-i Osmanî'de, Kara Mehmed Paşa-zâde hakkında şu bilgileri vermektedir: 'III. Ahmed döneminin vezirlerinden olup Amca-zâde Hüseyin Paşa kethüdâsı Kara Mehmed Paşa oğlu

Mustafa Paşa ve torunu Mahmut Bey'dir. Yarım asırdan ziyade sadarete kalmıştır' (Süreyya, 1996: 869).

Sâlim Paşa, askeri okul okumuş ve ferik (korgeneral) rütbesine kadar yükselen bir Osmanlı devlet adamıdır. Beyrut'ta görev yaptığı sırada Şevval 1314 (Mart 1897) yılında vefat etti. Paşa vefat ettiğinde yaşı yetmiş aşkındı (Süreyya, 1996: 1478).

Mehmet Rauf, eserin sonunda yer verdiği dua kısmında özellikle ordudaki askere dua etmesi, babasının Sâlim Paşa olduğu kanaatini oluşturmaktadır. Aynı yerde şeyh olması hasebiyle cemaatine, kardeşine, eşine ve oğlu Fuat ile Kızı Semâhat'a yer vermektedir (Mehmet Rauf, 1325: 7a). Buradan anlaşılacağı üzere müellifin bir kızı, bir de erkek çocuğu vardır. Eserini bitirdiği tarihte eşinin hayatta olduğu anlaşılmaktadır.

2.1. Tarikatı

Eserin başında dedesinin bir Rufâî tarikatının mensubu olduğu bilgisinden hareketle Mehmet Rauf'un da bu tarikata mensup bir şahıs olduğunu düşünmekteyiz. Ahmet Rifâî (öl. 578/1183) tarikatın kurucusudur. İsmi kurucusundan alan tarikat, önceleri Rifâîye diye tesmiye edilirken sonraları bazı tarikatlarla karışmaması için Rufâîye adıyla meşhur olmuştur. Rufâîye tarikatı Ortadoğu, Rumeli ve Anadolu'da benimsenip kabul gören bir tarikatır. Tarikatın diğer bir adı da Tarikat şeyhinin ölüm yeri olan Vâsit'in İran'ın Betaih bölgesinde yer aldığı için Betaihiye olarak da bilinmektedir. Tarikat; müritlerinin kendilerini şişlemeleri, kılıcın keskin taraflarına basmaları, ateşle oynamak gibi ritüellerle bilinmektedir (Kara, 2011: 232-233). Ayrıntılı bilgi için bakınız (Tahralı, 2008, 35: 99-103).

3. Peygamber Kıssalarının Edebiyata Yansıması

Kur'ân-ı Kerîm'in bazı surelerinde peygamberlerle ilgili kıssalar geçmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de geçen bu kıssalar, yazılan tefsirler kaynak gösterilerek, edebiyatımızda bir tür olan manzum ve mensur kısâs-ı enbiyâların yazılmasına sebep oldu. Bu türde Rabgûzî'nin Kısâs-ı Enbiyâ'sı ilk örneği oluşturmaktadır. Edebiyatımızda ise Ahmet Cevdet Paşa'nın Kısâs-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ bu türün önemli örnekleri arasında yer almaktadır (Z. Güngör, 2007: 180).

Yukarıda saydığımız örnekler dışında Osmanlı döneminde kaleme alınmış başka örnekler de mevcuttur. Hz. Peygamber için yapılmış bibliyografik bir çalışmada edebiyatımızda yazılmış, bu türe ait on beş eser hakkında bilgi verilmektedir. Bu türün bazı örnekleri şunlardır: Vahdetnâme-i Alem Angiz, Kıssa'dan Sekiz Hikâye, Süleymannâme, Kıssa-ı Enbiyâ Tercümesi, Siyer-i Enbiyâ, Kısas-ı Enbiyâ-i Türkî (Erşahin, 2005: 357-358), ayrıntılı bilgi için bakınız (Levend, 1989: 95-96).

Bir bütün halinde peygamberlerin hayatlarını ele alan eserler olduğu gibi müstakil olarak da peygamberlerin hayatlarını ele alan eserler de mevcuttur. XV. yüzyıl şairlerinden Uzun Firdevsî tarafından kaleme alınan (hem mensur hem de manzum parçaları içinde barındıran eser, Yavuz Sultan Selim adına yazılmış, 366 cüz olduğu söylene de tamamı günümüze ulaşamamıştır. Bulunan cüzler Hz. Süleyman hakkında bilgi vermektedir.) eser Hz. Âdem'den (a.s.) başlayarak Hz. Muhammed'e (s.a.s.) kadar gönderilen peygamberlerin kıssalarını ele aldığı anlaşılmaktadır. Serezli Sadi (XV. yüzyıl şairlerindedir. 3500 beyitlik bir eseri bulunmaktadır.) Bihîştî Ramazan (öl. 979/1556), Hamdi XVI. yüzyıl şairlerindedir. Hz. Süleyman'ın hayatını ele alan Kitab-ı Süleymaniye'sini Zile'de yazmıştır, Şemseddin-i Sivasî (öl. 1006/1597) ile yazarı bilinmeyen bir Süleyman-nâme ile Hz. İbrâhim'in (s.a.) kıssasını ele alan 'Halilnâme'dir (Levend, 1989: 95-96).

Mehmet Emin Bars tarafından yayımlanan bir çalışmada Hz. İsmâil'in kurban edilme hadisesi ile ilgili üç yazma nüshadan haber vermektedir. Yazar tarafından tespit edilen üç yazma nüshanın müellifleri meçhuldür. Yazma eser kütüphanesine 'Hikâye-i Halîl İbrâhîm', 'Dâstân-ı Halîlu'r-Rahmân İbrâhîm' ve 'Dâstân-ı İsmâ'il' isimleriyle kayda geçilmiştir. Zikredilen üç eser aruzun 'Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün' kalıbıyla yazılmıştır (Bars, 2020: 9), XIII. yüzyılda yaşayan Ahmed Yesevî'nin talebesi Hakîm Süleyman Ata (öl. 582/1186-87) müstakil bir eser olarak Hz. İsmâil'in kurban edilmesini kaleme alan diğer bir şahıstır. Müellif, Çağatay Türkçesiyle kaleme aldığı Kıssa-ı Hz. İsmâ'il (s.a.) adlı eserini hikmet tarzı ve hece vezni ile yazmıştır. Yetmiş üç dörtlükten oluşan manzum hikâyede erenlerden, müminlerden, pirlere peygamberlerden bilhassa Hz. Peygamber ve ahabından da bahsedilmektedir (Yazıcı Şahin, 2016: 191-206). Meşhur mevlid yazarı Süleyman Çelebi (öl. 825/1422) *Vesiletü'n-Necât* isimli eserinde *Kıssa-i İsmâil ve İbrâhim Aleyhi's-selâm* başlık atarak bu tarihi kıssayı doksan beyitle yer verdiği görülmektedir (Uzun, 2001: 81). XVI. yüzyılın meşhur divan şairlerinden Fuzûlî, *Hadikatü's-Sü'edâ* adlı eserinde 'Fasîl-ı İbtîlâ-yı Halîlullâh Aleyhi's-selâm' bölümü altında Hz. İsmâil'in (a.s.) kurban edilmesi, şeytanın hilelerine karşı dik durması ve teslimiyeti üzerinde durmaktadır (Ş. Güngör, 1987: 34-44). Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlânâ'nın iki önemli eseri olan Mesnevî-i Şerîf ve Divan-ı Kebîr*'de Hz. İsmâil'in kurban edilme hadisesini yer yer işlediğini belirtmektedir (Yazıcı Şahin, 2016: 193).

3.1. Kurban Meselesi

Kurban kelimesi sözlükte 'yaklaşmak, Allahu Teâlâ'ya yakınlık sağlamaya vesile olan şey' manasına gelir (Haz. H. Ahmet Kırklığ-Yusuf Sancak, 2017: 755). Dinî terminolojide ise İslâm'ın beş temel esasından birisidir. Fıkıh ilminde kurban, Kur'ân ve hadislerden istihraçla vacip veya sünnet olarak ikiye ayrılmıştır (Bardakoğlu, 2002: 436-440). Kurban, Allah'a yaklaşır ibadet, O'na yakınlık sağlamak ve ibadet niyetiyle muayyen bir vakitte, belli şartları taşıyan hayvanları kesme ve bu hayvanlar kastedilmektedir (Güç, 2002: 433). Birçok kültürde kurban ibadetinin farklı uygulamaları mevcuttur. Eski Yunanda yer altı ve deniz tanrılarına siyah, ateş tanrılarına kızıl renkli hayvanlar, güneş tanrısına süratli atlar, Zeus'a ise boğa kurban edilirdi. Yahudilikte Hz. Musa'nın şeriatına uygun görülen hayvanlar, çeşitli yiyecek, su ve şarap şeklinde sunular yapılırdı. Kurbanlar günlük, haftalık, mevsimlik ve yıllık olmak üzere dört farklı zamanda sunulurdu. Hz. İsa'ya indirilen İncil'de de kurban ibadetine işaret eden birçok ayet vardır (Güç, 2002: 433-435).

Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. İsmâil'in adı verilmeden kurban hadisesi şöyle geçmektedir: 'Rabbim! Bana iyilerden olacak bir evlât ver! Bunun üzerine kendisine âkîl ve iyi huylu bir erkek çocuğu olacağını müjdeledik. Çocuk, babasıyla beraber iş güc tutacak yaşa gelince babası ona, 'Yavrucuğum' dedi, 'Rüyamda seni kurban ettiğimi gördüm; düşün bakalım sen bu işe ne diyeceksin? Dedi ki: Babacığım sana buyurulanı yap; inşallah beni sabredenlerden biri olarak bulacaksın.' Her ikisi de (ilâhî buyruğa) teslim olunca ve babası onu yüzüstü yatırınca, 'Ey İbrâhim!' diye ona seslendik; 'Tamam, rüyayı gerçekleştirmiş oldun.' İşte iyileri biz böyle ödüllendiririz. Bu, kesinlikle apaçık bir imtihandır. Biz, (oğlunun canına) bedel olarak ona iri bir kurbanlık verdik. Onun hakkında, 'İbrâhim'e selâm olsun!' İfadesini sonradan gelen nesiller arasında devam ettirdik. Evet, iyileri işte böyle ödüllendiririz' (Karaman vd., 2008: 540-541).

Osmanlı'nın son dönem müfessirlerinden Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Kur'ân-ı Kerîm'de geçen Hz. İbrâhim'e yumuşak huylu bir oğul verdik ifadesinden, oğlu Hz. İsmâil'in vurgulandığını belirtmektedir (Yazır, 2016: 106-111). Musevîlerin kutsal kitabı Tevrat'ta ise kurban hadisesinin Hz. İbrâhim'in diğer oğlu Hz. İshak için gerçekleştiği iddia edilmektedir (Bars, 2020: 7-8).

3.2. Hz. İbrâhim ile Hz. İsmâil'in Edebiyata Yansıması

Hz. İbrâhim ile Hz. İsmâil'in edebiyatımıza yansımasına geçmeden önce tarihî hayatları hakkında kısa bilgiler verilecektir.

Hz. İbrâhim; Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâmiyet'te ced (ata) olarak kabul edilmektedir. Üç dinin kutsal kitaplarında kendisi ile ilgili geniş malumata yer verildiği görülmektedir. Hz. İbrâhim'in tam olarak hangi tarihte yaşadığı kesin olarak bilinmemektedir. Verilen bilgilere göre Hz. İbrâhim iki evlilik yapmıştır. İlk evliliğini Hz. Sâre ile yaptığında kendisi yüz, hanımı ise doksan yaşındadır. Onun bu ilk evliliğinden İshâk (a.s.) dünyaya geldi. Hz. İbrâhim ikinci evliliğini ise Hz. Hacer'le yaptı. Bu izdivaçtan İsmâil (a.s.) dünyaya geldi. Eşi Hz. Sâre'nin kıskançlığından dolayı Hz. Hacer ile oğlu İsmâil (a.s.) evden uzaklaştırıldı. Hz. İbrâhim tarafından Hz. Hacer ile oğlu İsmâil (a.s.), Faran çöllerine bugünkü Mekke civarına getirildi. İsmâil (a.s.) belli bir yaşa geldiğinde Allahu Teâlâ tarafından kurban edilmesi emredilir. Buna rıza gösteren İbrâhim (a.s.), İsmâil'i (a.s.) kesmek üzere bir dağa çıkardı. Oğlunu birkaç defa kesme girişiminde bulunan İbrâhim (a.s.) başarısız oldu. Kendisine verilen emri yerine getiren İbrâhim'e (a.s.), Allahu Teâlâ gökten bir koç indirerek İsmâil'in (a.s.) yerine onu kesmesini emretti. Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. İbrâhim'in kavmine ve babasına yaptığı tebliği ve mücadelesine, özellikle putları kırmasına değinilmiş, ateşe atılmasına rağmen ateşin kendisini yakmamasına yer vermiştir. Hz. İbrâhim, oğlu İsmâil (a.s.) ile Kabe'yi (Beytül-Haram) inşa etmiştir. Allahu Teâlâ tarafından İbrâhim (a.s.) insanları hacca çağırarak görevlendirilmiştir (Harman, 2000, 21: 266-272).

Hz. İsmâil'in adı Kur'ân-ı Kerîm'de on iki yerde zikredilmektedir. İsmâil (a.s.), Hz. İbrâhim'in iki oğlundan birisidir. İsmâil (a.s.), tarihte kurban hadisesiyle daha çok anılmaktadır. Kabe'nin inşasında Hz. İbrâhim'e yardım eden kişi Hz. İsmâil'dir. Kur'ân-ı Kerîm'de uslu bir çocuk, namazı ve zekâtı emreden, kendisinden hoşnut olunan, sözüne sadık vb. özellikleriyle geçmektedir. Hz. Muhammed'in (s.a.s) 'Ben iki kurbanlığın oğluyum.' diyerek İsmâil'in (a.s.) atası olduğunu belirtmektedir (Harman, 2001, 23: 76-80).

Birçok özelliği ile edebiyata yansıyan İbrâhim (a.s.), hilyelerde yer aldığı gibi kendisi için Halil-nâme adında bir mesnevi türü de yazılmıştır. Hz. İbrâhim'in sofrasında misafir eksik etmemesiyle 'halil' sıfatı, Putları kırması, ateşe atılması ve Ka'be'yi inşa etmesi gibi özellikleri ile mazmun olarak edebiyata yansımıştır (Pala, 2007: 224-226).

Pargalı İbrâhim Paşa (Emecen, 2000, 21: 333-335) Budin'den İstanbul'a üç tane mitolojik heykeli getirmesi üzerine şair Figânî, onu hicvetmek için aşağıdaki Farsça mısraları kaleme aldığı söylenir:

Dü İbrâhim amed be-deyr-i cihân

Yekî püt-şiken şod yekî püt-nişân

(Dünyaya iki İbrâhim geldi. Biri put kıran, biri de put diken.)

Kaynaklarda verilen bilgilere göre İbrâhim (a.s.), Nemrud'un veziri Azer'in oğludur. Azer put yapar ve yaptığı putları satarak geçimini sağlardı. İbrâhim (a.s.), küçük yaşlarda iken babası tarafından kendisine satılmak üzere verilen putların boynuna ip bağlayıp, onları yerde sürükleyerek kırardı. İbrâhim (a.s.) bir gün putperestlerin en büyük mabedine girerek balta ile putları kırdı. Baltayı da en büyük putun boynuna astı. Bu olaydan sonra orada yaşayan insanları Allah'a iman etmeye davet etti. İman davetini başlatması üzerine Nemrud şehrin meydanında büyük bir ateş yakarak onu mancınıkla ateşe attı (Levend, 1984: 110). Ayrıntılı bilgi için bakınız (Köksal, 2007: 141-169).

Mehmet b. Recep bir şiirinde Hz. İbrâhim'in ateşe atılmasını şöyle ifade etmektedir:

Halil'i nâra atmadı mı Nümrud
Cefalar itmedi mi div-i merdud (Levend, 1984: 111)

(Merdud Nemrut, İbrâhim'i (a.s.) ateşe atıp türlü cefalar etmedi mi?)

Hersekli Arif Hikmet ise Allahu Teâlâ'nın, Hz. İbrâhim'i sevdiğini belirtmek için ateşi, gül bahçesine çevirdiğini belirtmektedir:

Ayân etmek için âsâr-ı aşkı
Halil'e âteşi gülzâr edersin (Pala, 2007: 226)

Hız. İbrâhim'in ateşe atılmasıyla birlikte, ateş Allah'ın emri ile bir gül bahçesine dönmüş, ortasında bir pınar zuhur etmiş ve etrafını yeşil çimenler kaplamıştır. Hız. İbrâhim'in elini ve ayağını bağlayan zincirler Allah'ın emri ile çözülmüştür:

Urfalı Yusuf Nabi, ateşin gül bahçesine tebdil ettiğini şu dizeleri ile vermektedir:

Ahlâkına olmasaydı ma'den
Olmazdı Halil'e nâr gülşen (Levend, 1984: 111)

Yahyâ Bey bir beytinde; sevgili güzellikte o kadar üstündür ki şairin ona 'Halîlullâh' demesiyle, zenginlerin ve fakirlerin ona misafir olduğunu belirtir:

Aceb şâh-ı cihâna desem Halîlullâh
Ki oldı cümle ganî vü fakîr mihmânı (Pala, 2007: 226)

Hız. İbrâhim ateşe atıldıktan sonra Allah'ın emriyle Cebrâil (a.s.) onu havada tutar. Bir ihtiyacının olup olmadığını sorar. İbrâhim (a.s.): Ben Allah'ın kuluyum; hacetim O'nadır, sana değildir. Allah ne dilerse yapsın, dedi. Bu olaydan sonra onun adı Allah'ın dostu anlamına gelen Halîlullâh oldu.

Divan şairlerinden Necati, İbrahim'e (a.s.) verilen bu adı şöyle zikretmektedir:

Her İbrâhim İzzet kâ'besinde
Halîlullâh yahut Edhem olmaz (Levend, 1984: 111)

Hız. İbrâhim ateşe atılması divan şairleri tarafından çeşitli şekillerde şiirlerde mazmun olarak kullanılmıştır. O şairlerden bir tanesi de Rahşânî'dir:

Kızarmış terleyüp ruhsârın ey meh tâb göstermiş
Halil âsâ cemâlin âteş içre âb göstermiş (Levend, 1984: 112)

İsmâil (a.s.) edebiyatımıza Kabe'nin inşası, kurban hadisesi, Zemzem suyunun bulunması gibi özelliklerle yansımıştır. Şiirlerde sevgilinin gözü teslimiyette Hız. İsmâil'e benzetilmiştir (Pala, 2007: 238).

Hız. İbrâhim; Allahu Teâlâ'dan kendisine bir erkek evlat vermesini istedi. Eğer kendisine bir erkek evlat vermesi halinde, onu Allah yolunda kurban edeceğini söyledi. Bunun üzerine Allahu Teâlâ, ona İsmâil'i (a.s.) bahşetti. İsmâil (a.s.) büyüdü fakat İbrâhim (a.s.) Allah'a verdiği sözü unuttu. Bu söz bir gece rüya

yolu ile 'Ey İbrâhim! Allah'a verdiğin sözü yerine getir.' kendisine hatırlatıldı. Rüyadan sonra Hz. İbrâhim oğlu İsmâil'i yanına alarak bir dağa çıktı. Hz. İbrâhim oğlu İsmâil'i kesmek üzere yere yatırdı. Gözyaşları içinde bıçağı oğlunun boynuna çaldı. Fakat bıçak İsmâil'i kesmiyordu. Bu işlemi ikinci defa denedi, bıçak yine kesmedi. Bu sırada Allahu Teâlâ, Cebrâil (a.s.) tarafından İsmâil'in (a.s.) yerine kurban edilmek üzere bir koç gönderdi. Böylece İsmâil (a.s.) kurban edilmekten kurtuldu (Levend, 1984: 112).

Hız. İsmâil'in kurban edilme hadisesi birçok Divan şairi tarafından mazmun olarak ele alınmış ve bu hadiseye telmihte bulunularak çeşitli şekillerde şiirlerde yer verilmiştir:

Fuzuli, Hız. İsmâil'in ne kadar kıymettar olduğunu belirtmek için ona gökten bir koç indirildiğini ifade etmiştir. Kim bilir belki de Hakk'ın kadri için İsmâil (a.s.) O'na kurban olduğunu belirtmektedir:

Gerçi İsmâile kurbân gökten inmiş kadriçün
Hak bilir kadr için İsmâil ana kurbân olur (Levend, 1984: 112)

Hayâlî Bey, bir beytinde sevgilinin kirpiklerini İbrâhim'in (a.s.) hançerine; gözlerini ise teslimiyette İsmâil'e (a.s.) benzeterek vermiştir:

Müje hançerle İbrâhime dönmüş
Göz İsmâil-veş teslimi benzer (Pala, 2007: 238)

Şair Yusuf Nâbî, Hız. İsmâil'e kurbanın gönderilme sebebini ise onun Hız. Peygamber'in (s.a.s) nurunu taşımasına bağlamaktadır:

Olmakla rûhunda nûru tâbân
İsmâile kebş olundu kurbân (Levend, 1984: 112)

4. Eserin Şekil özellikleri

Müellif, Hız. İbrâhim'in Hız. İsmâil'i kurban etme hadisesiyle mesajlarını vermek için gayret etmiş. Sanat endişesinden uzak bir tarzda eserini kaleme almıştır. Koşma nazım şekli ile yazılan eserin kafiye örgüsü (aaaa, bbba, ccca,) şeklindedir. Hece vezninin 11'li ölçüsü ile şiirin genelinde tam kafiye tercih edilmiştir:

Fehm eyle dünyânın nihâyetinden
Zuhûr-ı 'alâmet beşâretinden
Verdi murâdını 'inâyetinden
Zevce de haml oldu nümâyân (Mehmet Rauf, 1325: 3b)

Mehmet Rauf, eserini meydana getirirken yarım kafiye de istifade etmiştir:

Kınalı elleri saçları be-l-de
Donanmış ziyeti yok anıñ gü-l-de
Hasb-i hâl ederek baba oğlu yo-l-da
'İrfân dağına vardılar evvel ân (Mehmet Rauf, 1325: 4b)

Ahengin temel unsurlarından olan redif, şiirin dış yapısını oluşturan ve şairin üslubunu etkileyen önemli

bir unsurdur. Şair, kaleme aldığı manzumede şiirin ahenk unsuru olan rediften istifade etmiştir:

İsmâ'ile der kâlb şâdik-dır babam
Şanıırım evlâdına 'âşık-dır babam
Gel beni öldürme yazık-dır babam
Hiç baba oğula olur mu düşmân (Mehmet Rauf, 1325: 5a)

Mehmet Rauf, eserini meydana getirirken Arapça ve Farsça kelimelerden çokça yararlanmışır:

İsmâ'ıl oturdu dizi üstüne
Duralım emr-i Hâk sözü üstüne
Haydi yat evlâdım yüzü üstüne
Kân revân içinde edeyim 'uryân (Mehmet Rauf, 1325: 6a)
Dehre geldi oğul anlar güldüler
Anayla baba şâd sürür gördüler
Hemân adını İsmâ'ıl koydular
İsmiyle yâd oldu o tıfl-ı cân (Mehmet Rauf, 1325: 3b)

Mehmet Rauf, sanattan ziyade kıssadan hisse almak için eserini kaleme almıştır. Bu yüzden şiirin ölçüsünde tam bir birlik sağlamadığı görülmektedir. Bazen 11'li bazen de 12'li hece ölçüsü ile yazdığı mısralar mevcuttur.

Mehmet Rauf, 32 dörtlülle Hz. İbrâhim'in Allah'tan bir evlat istemesi ve nezrini, çocuğu olduktan sonra rüyasında ahdinin kendisine hatırlatılması, oğlu Hz. İsmâil'i kurban etmeye götürmesi, Hz. İsmâil'in Allah'tan gelen emre teslimiyeti, Allah katından bir koç gönderilmesi ve sebep-i telifle eserini bitirmektedir.

5. Tam Metin

Manzûme-i Zebh-i İsmâ'ıl 'Aleyhi's-Selâm

Muhaarirri:

Sultânü'l-'ârifin Pîr İbrâhîm Ecellî e'r-Rufâ'î er-Rûmî efendimiz hazretleriniñ sülâle-i tãhirelerinden Kara Muhammed Pâşâ-zâde Sâlim Pâşâ hafidi kürsî meşâyihden eş-Şeyh es-Seyyid Muhammed Raûf.

3/a

Bismi'llâhi'r-Raḥmâni'r-Rahîm

1

Diñleyiñ sözüümü cân u gönülden

Hâzret-i İbrâhîmi edeyim beyân

Gör nice ayrılır bülbül gülünden

Maḥzûn olur bâğbân bozular gülistân

2

Hağ peygamber edip verdi devletiñ
Hem 'âdil eyledi řân u řöhretiñ
Kudret-i Hağ çoğdur seniñ hikmetiñ
Ne mümkün fehm ede sırrını insân

3

Hażret-i İbrâhimiñ çoğ idi mâlı
Fehm eyle řoñunda ne oldu ħalı
Bir evlâd diledi luşf-ı Celâli
Hağ kıldı emrile bir evlâd iĥsân

3/b

4

Sen bilirsin benim ħâlimi yâ Rab
Baña bir evlâd iĥsân ederseñ yâ Rab
Evlâdımı saña ħurbân ederim yâ Rab
Böyle et Hağ[1]la hem 'ahd u emân

5

Fehm eyle dünyâniñ nihâyetinden
Zuhûr-ı 'âlâmet beşâretinden
Verdi murâdını 'inâyetinden
Zevce de ħaml oldu nümâyân

6

Dehre geldi oğul anlar güldüler
Anayla baba şâd sürür gördüler
Hemân adını İsmâ'îl koydular
İsmiyle yâd oldu o tıfl-ı civân

7

Hağ şâd etdi aniñ dil-i nâ-şâdını
Bağışladı aña Hağ evlâdını
Sevinçle unuttu Hağğa va' dini
Rü'yâda Hağdan geldi bir fermân

4/a

8

Hikmeti seyrân edecek edeñ
Sensin 'âkili ħayrân edecek edeñ
Sevdiğini ħurbân edecek edeñ
Lâyık mı sözünden çıkasın yâlân

9

Uyandı rü'yâdan 'aklı perişân
Tefekkür eyleyip durdu bir zamân

Biñ deve sevgili eyledi kırbân
Bu degil kırbânıñ buyurdu Yezdân

10

İbrâhimiñ hâli yamân olacak
Soñra Hâk hükümünü beyân olacak
Oğluñ İsmâ'ildir kırbân olacak
Boş yere mâlını eyleme ziyân

11

Evvel vaqt ağladı evlâdı için
Yalvardı Tañrıya murâdı için
Çağırdı yanına pür yâdı için
Gel seni gezdirem kılasın seyrân
4/b

12

Ana ben seyrâna gideceğim dedi
Ön verdi anı murûr eyledi
Eliñ kınayıp saçın taradı
Donatdı her yanını eyledi haşân

13

Çekseñ 'arşa âh-ı feryâdımdır
'Ömrümün hâşılı öz evlâdımdır
Pek cândan severim bir evlâdımdır
Gözetle güzelce gelmesin ziyân

14

Gözünden akıtdı kanlı selini
Perişân eyledi ğarib hâli
Eliy[i]le teslim etdi gülünü
Baba oğul yola oldular revân

15

Kınalı elleri saçları belde
Donanmış ziyneti yok anıñ gülde
Haşbıhâl ederek baba oğul yolda
'İrfân dağına vardılar evvel ân
5/a

16

Bugün cihân başıma dardır
İşim bülbül gibi âh ile zârdır
Söylemem oğlum bir ricâm vardır
Emr-i Hâk sözlerim söylesem şayân

17

İsmâ'îl der baba sözünü söyle
Nedir bu hicrâna ıalmışsın böyle
Ne ise sırrını âşikâr eyle
Añlařılsın sözlerin olsun nümâyân

18

İbrâhîm der oğlum bağrımı deldim
Pehlivân içinde en kavî bendim
Ben seni bu dağa kesmeğe geldim
Boyansın şahrâlar hep âl kıızıl kan

19

İsmâ'îl der kâlb şâdıkdır babam
Şanıırım evlâdına 'âşıkdır babam
Gel beni öldürme yazıkdır babam
Hiç baba oğula olur mu düşmân
5/b

20

İbrâhîm der oğlum gelmez elimden
Hâk kıurbân istedi ğonca gülümden
Hâkka kıurbân verdim boyunca mâlımdan
İsmâ'ildir kıurbân buyurdu Sübhân

21

İsmâ'îl der beni istemiş Mevlâ
Yâ niçün şaklayıp edersin ihfâ
Hâk verdi cânımı kııl aña 'atâ
Ben şandım işledim başkâ bir 'işyân

22

Bunu baña evvel diyeydiñ baba
Anamdan helâllik alaydım baba
Ğam degildi 'ömrüm gideydi baba
Hâsret kıyâmete kıaldı el-emân

23

Anamñ hâsreti bende var idi
Pek cândan sürdürü yâne yâr idi
Elim kınalayıp şaçım tarardı
Rûz [u] şeb ağlayıp cigeri büryân
6/a

24

El-vedâ' babacığım zâr edip ağla
Benim için cigeriñ âh ile dağla

Günâhkâr olmayım kollarım bağla
Belki vururum saña tatludur bu cân

25

İsmâ'îl oturdu dizi üstüne
Duralım emr-i Hâk sözü üstüne
Haydi yat evlâdım yüzü üstüne
Kân revân içinde edeyim 'uryân

26

Dili bülbül gibi nidâya geldi
Şanki kâdî keşf-i da'vâya geldi
La 'în İblis anda iğvâya geldi
Atdı taşu anda kör oldu şeytân

27

Helâllaşup anda yumunca gözüñ
Tutalım emr-i Hâk söylenir sözüñ
Kollarıñ bağlayıp kibleye yüzüñ
Çevirip getirdi tekbîr-i Raḥmân
6/b

28

Zâr erip ağladı 'irfân tağı
Bozuldu bülbülüñ bağçesi bâğı
Kıpadı gözünü çaldı bıçağı
Zerrece ol bıçağ etmedi nişân

29

Hışımla bıçağı çaldı bir taşu
Kesmez bıçağ kesdi tâ başdan başu
Kudret-i Hâk hayrân kıldım bu işe
Kudretten bıçağı verildi lisân

30

Ol dem Cebra'île emr etdi Mevlâ
Cennetden koç kırbân eyledi i 'tâ
İndi kırbân anda kesildi da'vâ
İbrâhîm İsmâ'îl oldular ḥandân

31

Hâk anlara iḥsân vermeye idi
İsmâ'île de kırbân gelmeye idi
Şâd olup anlar gülmeye idi
Kırbân olurdu yılda bir insân

7/a

32

(Raûf) işte bu da hikmet-i Mevlâ
Ol harâb ise şöñ olur i'lâ
'İbret alsın diye yoğluk dünyâ
Anlarıñ nâmını eyledim destân

İşte temâm oldu ebyât be-'inâyet âh el-Melikü'l-Vehhâb Hazret-i Hüdâ, Pâdişâhımıza satvet-i 'askerimize secâ'at, sefinemize selâmet, vaţanımıza sa'âdet, sevgili evlâd-ı ma'nevîyelerim cema'âtimiñ vücütlarına sıhhat, Şeyh Raûf kulumuñ dağı dünyevî vü uhrevî murâdını hâsıl buyurarak ebeveynime, kardeşime vü refikâma mahşûl-ı hayâtlarım, evlâdım Fuad'ımla kızım Semâhat'a ömr-i tavîl, rızık-ı vâsi' ihsân eyleye âmin.

Bi-hürmeti seyyidi'l-mürselîn

Sonuç

Kur'ân-ı Kerîm'de geçen her kıssanın bir hikmeti ve arka planında bir mesajı vardır. Hz. Eyüp'ün kıssası ile musibetlere, hastalıklara sabretmeyi; Hz. Yusuf'un hikayesi ile dünyanın geçiciliği, faniliği; Hz. Musa ve Hızır (a.s.) arasında geçen olaylar dizisinde meydana gelen her hadisede bir hikmetin varlığı; Hz. Nuh'un kıssası ile inandığı hak yolda sebat etmeyi; Hz. Yunus'un kıssası ile emre tabi olmayı ve Allah'ın izni dışında hareket etmemeyi vb. insanlara ders vermek için peygamber kıssaları birçok hikmet ve mesajı bünyesinde taşımaktadır.

Edebiyatımıza ve edebî ürünlerimize gerek telmih gerekse doğrudan temas edilen kıssaların başında Hz. İbrâhim ile oğlu Hz. İsmâil'in meşhur kıssası gelmektedir. Bu kıssa ile Hz. İbrâhim'in putperestlikle mücadelesi, Allah'ın dostu yani 'Halîllullâh' sıfatı, Allah'a karşı olan teslimiyeti ile birçok şair ve nâsir tarafından ele alınıp işlenmiştir.

Türk edebiyatında meşhur olmuş ve her asırda farklı şairler tarafından sürekli işlenen konuların başında Hz. İbrâhim'in oğlu İsmâil'i kurban etme hadisesi gelmektedir. Bu kıssayı bu kadar ehemmiyetli kılan yönü ise içinde barındırdığı mesajlardır. Kıssanın verdiği mesajlarla müminlerin inançlarını kavileştirmekte, manevi yönlerini beslemekte ve dünya ile ahiret muvazenesini sağlamaktadır.

XIX. asırda yaşayan Mehmet Rauf, Hz. İsmâil'in kurban edilme kıssasını 32 dörtlükle bir manzumede ele almıştır. Mehmet Rauf bu kıssa ile tarikat müntesiplerine kalplerinde Allâhu Teâlâ'nın sevgisinden başka bir sevgiyi barındırmamayı, sözünde durmanın önemini, ahde vefanın mahiyetini, Hakk'a itaatın değerini ve bunun mükafatını vb. vermeye çalışmıştır. Özellikle Hz. İsmâil'in Kurban edilmeden önce yıkanması, güzel elbiseler giydirilmesi, ellerine kına yakılması, saçlarının taranması Allah için sunulacak kurbanın değerli ve kıymetli olması açısından önemlidir.

Tarihi kaynaklarda Hz. İbrâhim'in, Hz. İsmâil'i kesmeye götürdüğü dağın adı zikredilmektedir. Verilen bilgilerin aksine müellif tarafından bu dağın adı İrfan dağı olarak verilmektedir.

Kaynakça

- Ahterî Mustafa Muslihuddin el-Karahisarî, (2017). *Ahterî-i Kebir* (2. baskı). (Haz. H. Ahmet Kırklığ-Yusuf Sancak). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bardakoğlu, A. (2002). İslâm'da Kurban. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 26: s. 436-437). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bars, M. E. (2020). Üç Yazma Metinde Hz. İbrahim'in Hz. İsmail'i Kurban Etmesi. *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, 12, 1-25.
- Emecen, F. (2000). İbrahim Paşa, Makbul. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 21: s. 333-335). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
- Erşahin, S. (2005). Osmanlı Toplumunun Hz. Muhammed Hakkındaki Bilgi Kaynakları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi. *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 18(3), 335-358.
- Güç, A. (2002). Kurban. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (C. 26: s. 433-435). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Güngör, Ş. (1987). *Fuzûlî, Hadikatü's-Sü'edâ*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Güngör, Z. (2007). Türk-İslâm Edebiyatının Kaynağı Olarak Kur'ân-ı Kerim. *İslami İlimler Dergisi Yayınları*, 178-188.
- Harman, Ö. F. (2000). İbrâhim. *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (C. 21: s. 266-272). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Harman, Ö. F. (2001). İsmâil. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 23: s. 76-80). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kara, M. (2011). *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Karaman vd., H. (2008). *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir I-V: C. IV*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Köksal, M. A. (2007). *Peygamberler Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Levend, A. S. (1984). *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar* (4. Basım). İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Levend, A. S. (1989). Dîvân Edebiyatında Hikaye. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1967*, 71-117.
- Mehmet Rauf. (1325). *Manzûme-i Zebh-i İsmâil Aleyhisselam*. Matba'a-i Kitabhane-i Cihân.
- Pala, İ. (2007). *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü* (15. baskı). İstanbul: Kapı Yayınları.
- Osmanzâde Hüseyin Vassâf. (2015). *Sefîne-i Evliyâ* (Haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz). İstanbul: Kitabevi.
- Süreyya, M. (1996). *Sicill-i Osmanî* (1-6). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tahrallı, M. (2008). Rifâiyye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 35: s. 99-103). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Uzun, M. İ. (2001). İsmâil. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 23: s. 80-82). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yazıcı Şahin, S. (2016). Hikmet Geleneğinde Yazılmış Kıssa-i Hz. İsmail. *Uluslararası Türkçe Edebiyat ve Kültür Eğitim Dergisi*, 5(1), 189-225.
- Yazır, E. M. H. (2016). *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri* (6. baskı, C. 7). Ankara: Akçağ Yayınları.